

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

ხელნაწერის უფლებით

რევაზ კვიციანი

**ბორჯომის ხეობა რკინის ფართო ათვისების ხანაში
(ძვ.წ. VIII-VII სს.)**

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის
დოქტორის (Ph.D) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის

მ ა ც ნ ე

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიურ ცენტრში და ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის დეპარტამენტში.

სამეცნიერო ხელმძღვანელები: 1. გურამ გრიგოლია

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

2. ლერი ჯიბლაძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

ოფიციალური რეცენზენტები: 1. მარინე ფუთურიძე

ისტორიის დოქტორი, პროფესორი

2. ვახტანგ ლიჩელი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

დისერტაციის დაცვა შედგება 2009 წლის საათზე ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სადისერტაციო კომისიის სხდომაზე.

მისამართი: 0179, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის , ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კორპუსი,

დისერტაციის გაცნობა შეიძლება ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში.

სადისერტაციო საბჭოს სწავლული მდივანი:

ფილოსოფიის მეცნიერებათა დოქტორი,

პროფესორი:

ა. ყულიჯანაშვილი

თემის აქტუალურობა, მეცნიერული სიახლე და პრაქტიკული მნიშვნელობა

სადისერტაციო ნაშრომი წარმოადგენს საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რეგიონის, ბორჯომის ხეობის ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეების მრავალმხრივ საინტერესო არქეოლოგიური კულტურის მონოგრაფიულად შესწავლის მცდელობას. ის ეფუძნება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი ოთარ ღამბაშიძე) 1968-1991 წლებში გათხრილ რველის, ჩითახევის, კვირაცხოვლისა და ბორნიღელეს სამაროვნების მდიდარ და მრავალფეროვან მასალას, რომლის მნიშვნელოვანი ნაწილი გამოუქვეყნებელია და პირველად შემოდის სამეცნიერო მიმოქცევაში.

ჩვენს მიზანს წარმოადგენდა ამ მასალის ანალიზის საფუძველზე განვესაზღვრა ბორჯომის ხეობის ადგილი და როლი იმდროინდელი კულტურული თვალსაზრისით მრავალფეროვან კავკასიაში. შეძლებისდაგვარად შეგვექმნა წარმოდგენა მაშინდელი საზოგადოების მეურნეობისა და ყოფის, რელიგიური წარმოდგენებისა და კულტურული კუთვნილების შესახებ.

ყველა ზემოთნახსენები სამაროვანი მრავალიარუსიანია. ქვედა ფენის, ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით დათარიღებული სამარხები მონოგრაფიულად შეისწავლა ი. ღამბაშიძემ. წარმოდგენილი ნაშრომის საშუალებით კი შეივსება ის ვაკუუმი, რომელიც არსებობდა ბორჯომის ხეობის ამ მეტად საინტერესო არქეოლოგიური ძეგლების სრულყოფილად წარმოჩენის საქმეში. გარდა ამისა ვფიქრობთ, რომ ის გარკვეულ დახმარებას გაუწევს საქართველოსა და კავკასიის უძველესი ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევარებს, სტუდენტებს და ფართო საზოგადოებას. შესაძლებელია მისი გამოყენება სასწავლო და საგანმანათლებლო პროგრამებშიც.

ნაშრომის აპრობაცია. ნაშრომის ცალკეული თავები განიხილებოდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შესაბამისი განყოფილებების სხდომებზე. საკვლევი საკითხებისადმი მიძღვნილი მოხსენებები არაერთხელ იქნა

წაკითხული შიდასაინსტიტუტო, რესპუბლიკურ და საერთაშორისო სესიებსა და კომფერენციებზე (ნაწილი მასალებისა გამოქვეყნებულია).

ნაშრომის სტრუქტურა. ნაშრომი წარმოდგენილია A4 ფორმატის 190 გვერდზე. ის შედგება შესავალი ნაწილისაგან (სადაც მოცემულია ბორჯომის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, რეგიონის არქეოლოგიური შესწავლის მოკლე ისტორია, საკვლევ მიმართულებების მოკლე აღწერა და ეპოქის ზოგადი მიმოხილვა), ხუთი თავის, სამი პარაგრაფის და განმაზოგადებელი ხასიათის დასკვნითი ნაწილისაგან. ერთვის გამოყენებული ლიტერატურის სია (ქართულ, რუსულ, ინგლისურ, გერმანულ და ფრანგულ ენებზე), შემოკლებათა განმარტებები, 4 ცხრილი და 45 გრაფიკული ტაბულა. აგრეთვე ჩვენს მიერ შედგენილი ბორჯომის რაიონის არქეოლოგიური რუკა, რომელიც ასევე პირველად შემოდის სამეცნიერო მიმოქცევაში.

თავი I. სამარხთა აგებულება და დაკრძალვის წესი. ბორჯომის ხეობის ძვ.წ. VIII-VII სს. დათარიღებული სამარხები აგებულებისა და დაკრძალვის წესის მხრივ რამდენიმე ჯგუფად შეიძლება დაიყოს.

აგებულების მხრივ ისინი ორ ძირითად ნაწილად იყოფა: ორმოსამარხებად და ქვითნაგებ სამარხებად. ამ უკანასკნელთა ასაგებად ძირითადად საშუალო ზომის დაუმუშავებელი ბაზალტის ქვები იყო გამოყენებული. ხშირია ქვყრილიანი სამარხებიც (ყრილები გვხვდება როგორც ორმოსამარხების, ისე ქვითნაგები სამარხების თავზე).

სხვადასხვა სამაროვანზე ორმოსამარხებისა და ქვითნაგები სამარხების რაოდენობრივი თანაფარდობა განსხვავებულია. რველის სამაროვანზე კი მხოლოდ ქვითნაგები სამარხები დაფიქსირდა.

დაკრძალვის წესის მხრივ სამარხები სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა: 1) ინჰუმაციურ; 2) კრემაციულ (ნაწილობრივი კრემაციით) და 3) ინჰუმაციურ-კრემაციულ, ანუ ისეთ სამარხებად, სადაც დაკრძალვის ორივე წესია დადასტურებული (ჩვენ მათ «შერეულ» სამარხებსაც ვუწოდებთ). მათი რაოდენობრივი თანაფარდობაც სხვადასხვა სამაროვანზე განსხვავებულია.

გვხვდება როგორც ინდივიდუალური, ისე წყვილადი და კოლექტიური სამარხები. ზოგ სამარხში რამდენიმე კრემაციული ურნა დადასტურდა, მაგრამ

ვინაიდან ძვლებს კრანოლოგიური კვლევა არ ჩატარებია, ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ რამდენ ადამიანს ეკუთვნოდა ისინი.

იშვიათად გვხვდება სამარხები, სადაც მხოლოდ ადამიანთა თავის ქალებია დაფიქსირებული.

მიცვალებულები დაკრძალული არიან კიდურებმოხრილ მდგომარეობაში, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე. რიგ შემთხვევაში ცუდი დაცულობის გამო ჭირს დაკრძალვის პოზის დადგენა. არავითარი განსხვავება არ შეინიშნება როგორც მამაკაცთა და ქალთა, ისე მოზრდილთა და მოზარდთა დაკრძალვის თვალსაზრისით. კანონზომიერება არ შეინიშნება მიცვალებულთა დამხრობაშიც.

კრემაციულ ურნებად ყოველთვის საყოფაცხოვრებო ჭურჭელი – ქოთნები, ტოლჩები და ჯამებია გამოყენებული, რომლებიც ჯამებით ან ბრტყელი ქვებით იყო თავდახურული.

რველის 25 და ჩითახევის 15 სამარხები სიმბოლურ სამარხებს – ე.წ. «კენოტაფებს» წარმოადგენს.

ნაშრომს ერთვის ოთხი ცხრილი, სადაც მოყვანილია სტატისტიკური მონაცემები თითოეულ სამაროვნებზე სამარხთა აგებულების, დაკრძალვის წესის, მიცვალებულთა დამხრობის, ინდივიდუალურ და კოლექტიურ სამარხთა რაოდენობის შესახებ.

ბორჯომის ხეობის რკინის ფართო ათვისების ხანის სამარხების ერთ-ერთი ყველაზე ნიშანდობლივი თავისებურებაა დაკრძალვის ინჰუმაციური და კრემაციული წესის თანაარსებობა. რაც მთავარია, ისინი თანაარსებობენ არა მხოლოდ ერთ სამაროვანზე, არამედ ხშირად ერთ სამარხშიც. ასეთი რამ კი იმდროინდელი კავკასიისათვის სრულიად უნიკალური მოვლენაა.

ო. ღამბაშიძე და ი. ღამბაშიძე ბორჯომის ხეობაში კრემაციული სამარხების არსებობას ძვ.წ. VII საუკუნის მეორე ნახევარში ფრიგიის სამეფოს, ანუ «მუშქების ქვეყნის» განადგურებას და იმ დიდ გეოპოლიტიკურ კატაკლიზმებს უკავშირებენ, რომელსაც ახლო აღმოსავლეთსა და მცირე აზიაში ჰქონდა ადგილი და რომელმაც ზოგი მკვლევარის აზრით (გ. მელიქიშვილი), «ხეთიზებული მესხური ტომების» ჩრდილოეთით, თავიანთ ისტორიულ სამშობლოში გადმონაცვლება გამოიწვია. სწორედ მათ მოტანილად თვლიან ისინი მცირე აზიაში საკმაოდ გავრცელებულ დაკრძალვის კრემაციულ წესს.

ჩვენ არ ვეთანხმებით ამ მოსაზრებას და მიგვაჩნია, რომ ბორჯომის ხეობაში არსებული დაკრძალვის კრემაციული წესი უფრო კოლხურ სამყაროსთან შეიძლება იყოს დაკავშირებული. ამის ძირითად არგუმენტად კი ის მოგვაქვს, რომ მნიშვნელოვანი მცირეაზიური ელემენტი ბორჯომის ხეობის მატერიალურ კულტურაში არ შეინიშნება. კოლხური კულტურის ელემენტები კი ძალზე ძლიერია. კოლხეთშიც და ბორჯომის ხეობაშიც მიცვალებულთა კრემაცია დაახლოებით ერთდროულად – ძვ.წ. VIII-VII სს-ში ჩნდება. გარდა ამისა, ზოგი კრემაციული და «შერეული» სამარხი მათში აღმოჩენილი ინვენტარის მიხედვით, უფრო ადრეული ხანით თარიღდება, ვიდრე მცირე აზიაში ზემოაღნიშნული ცნობილი მოვლენები მოხდებოდა.

ერთ სამაროვანზე და ხშირად ერთ სამარხში დაკრძალვის ორგვარი წესის არსებობა, ჩვენის აზრით გამოწვეული არ უნდა იყოს იქ დაკრძალულ ადამიანთა ეთნიკური, რელიგიური, სქესობრივი ან სოციალური სხვაობით და სხვადასხვა ვითარებაში (ვთქვათ ბუნებრივი სიკვდილით გარდაცვლილი ან ტრაგიკულად დაღუპული) ადამიანების სხვადასხვაგვარად დაკრძალვით უნდა აიხსნას.

ნაშრომში განხილულია სხვადასხვა მკვლევართა აზრი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კავკასიაში დაკრძალვის კრემაციული წესის გენეზისისა და გავრცელების გზების შესახებ. ამ მხრივ გამოკვეთილია ორი მთავარი მიმართულება: 1) კრემაცია სამხრეთ კავკასიაში ევროპიდან შემოდის ჩრდილოეთ კავკასიის გავლით (ვ. კოზენკოვა) და 2) ჩრდილოეთ კავკასიაში კრემაცია სამხრეთ კავკასიიდან ვრცელდება (ლ. ნეჩაევა, ნ. ჩლენოვა, ვ. კრივიცკი). ჩვენ არ ვიზიარებთ არც ერთ ამ მოსაზრებას და მ. თრაფშის კვალდაკვალ ვთვლით, რომ სამხრეთ კავკასიაში, კერძოდ კულხურ სამყაროში კრემაცია ძვ.წ. VIII საუკუნეში ჩნდება და რომ მისი წარმოშობა და სადაურობა ჯერაც გაურკვეველია.

ჩითახევის 25 და ბორნიღელეს 7 და 11 სამარხებში მიცვალებულთა თავის ქალების (ჩონჩხის გარეშე) აღმოჩენის ფაქტი, გვაძლევს საშუალებას ვივარაუდოთ, რომ აქ მეორად დაკრძალვასთან უნდა გვქონდეს საქმე. თუმცა ვინაიდან ასეთი რამ ამ სამაროვნებზე საკმაოდ იშვიათობაა, გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ რამდენად გავრცელებული იყო ეს მოვლენა ძვ.წ. VIII-VII სს. ბორჯომის ხეობაში.

თავი II. ლითონის იარაღი. ამ თავში განხილულია ბორჯომის ხეობის სამაროვნებზე ძვ.წ. VIII-VII სს. დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილი ლითონის იარაღი: მახვილები, სატევრები, შუბისპირები, ისრისპირები და ცულები. შევეცადეთ მოგვეხდინა თითოეული მათგანის ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია და განგვესაზღვრა მათი გავრცელების გეოგრაფიული და ქრონოლოგიური არეალი.

მახვილები. ამ სახეობის იარაღი სულ სამი ცალია აღმოჩენილი: ჩითახევის 15, 22 და ბორნიღელეს 8 სამარხებში. ჩითახევის 15 სამარხში აღმოჩენილ მახვილს აკლია ტარი, რომელიც იარაღის ტიპის ერთ-ერთი ძირითადი განმსაზღვრელია, ამიტომ მის შესახებ ბევრს ვერაფერს ვიტყვით. ნაკლებია ჩითახევის 22 სამარხში აღმოჩენილი მახვილიც. მასაც ტარი აკლია, მაგრამ 15 სამარხის მახვილისგან განსხვავებით შემორჩენილი აქვს ჭვირული ორნამენტით დამშვენებული სალტე, რომლის მეშვეობითაც მასზე გარკვეული წარმოდგენის შექმნა შესაძლებელია. ბორნიღელეს 8 სამარხში აღმოჩენილი მახვილი კი მთლიანადაა შემორჩენილი. ეს ე.წ. «ბიმეტალურ» იარაღს წარმოადგენს, ვინაიდან ტარი ბრინჯაოსი აქვს, პირი კი რკინის. ნაშრომში მოცემულია სამივე მახვილის დაწვრილებითი აღწერილობა, ზოგადად აღწერილია აგრეთვე მათი შემცველი კომპლექსები და ერთვის გრაფიკული ჩანახატები.

სამივე მახვილი აღმოჩენილია კრემაციულ ურნებში, მოღუნულ მდგომარეობაში.

საკმაოდ ძნელად შეიძლება გაეცეს პასუხი იმას, თუ საქართველოში გავრცელებულ რომელ ტიპს მიეკუთვნებიან ისინი. ვინაიდან, როგორც აღვნიშნეთ, ორ მათგანს აკლია ტარი, რომელიც მახვილის ტიპის ძირითადი განმსაზღვრელია, ხოლო ერთადერთი, მთლიანად შემორჩენილი, ბორნიღელეს 8 სამარხში აღმოჩენილი მახვილის ტარიც რკინის მახვილებისათვის საკმაოდ ორიგინალურია. მისი მთავარი ნიშანი ე.წ. «სოკოსებური» თავია. ყველაზე მეტად ის თრიალეთში, სოფ. ბეშთაშენში, საფარ-ხარაბასთან ბ. კუფტინის მიერ გათხრილ 11 სამარხში და ჭიათურის რაიონში სოფ. ნიგოზეთში შემთხვევით აღმოჩენილ, მშვენივრად გრავირებულ ბრინჯაოს სატევრის ტარებთან იჩენს მსგავსებას. ორივე მათგანს ბ. კუფტინი «კოლხურ-ყოზანური» კულტურის წრეს მიაკუთვნებს და ძვ.წ. VIII საუკუნით ათარიღებს. მსგავსი ტიპის მქონე

ბიმეტალური სატევარი აღმოჩენილია ხაშურის ნაცარგორის 502 სამარხშიც და ა. რამიშვილის მიერ ძვ.წ. VIII-VII სს. თარიღდება. ამავე ხანით უნდა დათარიღდეს ბორნიღელეს 8 სამარხიც და მასში აღმოჩენილი მახვილიც კოლხური კულტურის წრეს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

რაც შეეხება ჩითახევის 22 სამარხში აღმოჩენილ მახვილს: მართალია მას ტარი არა აქვს, მაგრამ გააჩნია ბრინჯაოს სალტე, რომელიც ჭკირული დეკორითაა დამშვენებული (ამგვარ დეკორს მკვლევარები სოლარურ სიმბოლოდ მიიჩნევენ). ტარს ქვემოთ სალტეები დამახასიათებელია სამთავრული ტიპის მახვილებისათვის, მათთვის დამახასიათებელია აგრეთვე ტარის მხატვრულად შემკობა. თუმცა დეკორირებული სალტე იშვიათია. ისეთი ორნამენტით დამშვენებული კი როგორც ჩითახევის მახვილს აქვს სხვაგან არსად გვეგულება. მიუხედავად ამისა ჩვენ ვთვლით, რომ ეს იარაღი ალბათ სამთავრული ტიპის მახვილი უნდა ყოფილიყო. ჩითახევის 15 სამარხში აღმოჩენილი მახვილი კი იმდენად ნაკლებია, რომ მის შესახებ სამწუხაროდ არაფრის თქმა არ შეგვიძლია.

სატევრები. ბორჯომის ხეობის სამაროვნებზე რკინის ფართო ათვისების ხანის სამარხებში აღმოჩნდა თორმეტი რკინის, ორი ბრინჯაოს და ერთი «ბიმეტალური» სატევარი. ბრინჯაოს სატევრები ყველა ნაკლებია, მათ ტარი აკლიათ და შეიძლება ითქვას, რომ სატევრის პირებს უფრო წარმოადგენენ. რკინის სატევრების უმრავლესობა ყუნწიანია. აქვთ სწორი პირი, რომლებიც ძირისაკენ მკვეთრად ვიწროვდება. ყუნწზე და მხრებზე აქვთ სამანჭვლე ნახვრეტები. ისინი ბრინჯაოს სატევრების მინაბამებს წარმოადგენენ. გამონაკლისია კვირაცხოვლის 29 სამარხში აღმოჩენილი სატევარი. იგი საკმაოდ გრძელია, აქვს წაგრძელებული რომბისებური განივკვეთი და დაბალი ქედი.

სატევრების კლასიფიკაცია არაერთმა მკვლევარმა მოახდინა: გ. ლომთათიძემ, თ. მიქელაძემ, ბ. ტეხოვმა, რ. პაპუაშვილმა და სხვებმა. ჩვენთვის ყველაზე მისაღებ და ოპტიმალურ ვარიანტად თ. მიქელაძისეული კლასიფიკაცია ჩავთვალეთ და ბორჯომის ხეობაში აღმოჩენილი სატევრების განხილვისას უფრო მეტად მას ვეყრდნობით.

ამ სატევრებს მრავლად ეძებნება პარალელი როგორც საქართველოს ტერიტორიაზე, ისე მის ფარგლებს გარეთ. ზოგი მათგანი მსგავსებას იჩენს ძვ.წ.

I-II ათასწლეულების მიჯნაზე კოლხურ-ყობანურ სამყაროში გავრცელებულ ბრინჯაოს მხრებდაქანებულ სატევრის პირებთან, შიდა ქართლში, ცხინვალის ნაცარგორაზე აღმოჩენილ სატევრებთან, სომხეთში ნორატუსის სამაროვანზე აღმოჩენილ იარაღთან და სხვა.

კვირაცხოვლის 29 სამარხში აღმოჩენილ, საკმაოდ არქაული ფორმის სატევრის მსგავს იარაღს მკვლევართა ნაწილი ძვ.წ. XIII-XII სს. ათარიღებს, თუმცა ჩითახევის 29 სამარხის კომპლექსი: რკინის შუბისპირი, რკინის მოხრილი დანა, თიხის დოქი, სასმისი და სხვა. ამ კომპლექსის ძვ.წ. VIII საუკუნეზე ადრეული ხანით დათარიღების საშუალებას არ იძლევა. რკინის სატევრის არქაული იერი კი ალბათ იმაზე მეტყველებს, რომ ბორჯომის ხეობაში ჯერ კიდევ შემორჩენილია იარაღის დამზადების ძველი ტრადიცია, რაც ამ შემთხვევაში მისი ფორმის შენარჩუნებაში გამოიხატა.

შუბისპირები. ბორჯომის ხეობის ძვ.წ. VIII-VII სს. დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩნდა 35 შუბისპირი, რაც რაოდენობრივად ჭარბობს ყველა სხვა სახეობის საბრძოლო იარაღს. მათგან მხოლოდ ორია ბრინჯაოსი, დანარჩენი კი რკინის.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის შუბისპირების კლასიფიკაცია მოგვცა ლ. სახაროვამ, რომელსაც ამოსავალ წერტილად ვიყენებთ ბორჯომის ხეობაში აღმოჩენილი შუბისპირების ტიპოლოგიური კლასიფიკაციისას.

ზემოთნახსენები ოცდათხუთმეტივე შუბისპირი მასრაგახსნილია, ტიპოლოგიურად ყველა მათგანი მეტ-ნაკლები ვარიაციებით მიეკუთვნება ლ. სახაროვასეული კლასიფიკაციის მეორე ტიპს, ანუ ფოთლისებურ შუბისპირებს. სხვადასხვა ვარიაცია გამოიხატება ცალკეული დეტალების პროპორციებში და ზომებში. გვხვდება შედარებით ვიწრო, წაგრძელებული შუბისპირები, მოკლეპირიანი და გრძელმასრიანი, გრძელმასრიანი და მოკლეპირიანი, ვიწროპირიანი შუბისპირები. აგრეთვე მოკლე, ორიგინალური ფორმის შუბისპირი ბორნილელეს 32 სამარხიდან. ყველა მათგანის განივკვეთი წაგრძელებული რომბის ფორმისაა და ყველა მათგანს მაღალი ქედი დაუყვება.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია ბორნილელეს 8 სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს შუბისპირი, მშვენივრად გრავირებული მასრით, რომელზეც ერთმანეთისაკენ ზურგშექცეული ორი ფანტასტიკური, ორთავიანი ცხოველია გამოსახული.

იარაღის ფორმა საკმაოდ არქაულია, გამოსახულება კი აშკარად კოლხური კულტურის წრეს განეკუთვნება და მსგავსებას იჩენს უდეს განძის, ეშერის, განსაკუთრებით კი ბოგვის შუბისპირის მასრებზე არსებულ გამოსახულებებთან. მათი გავრცელების ქრონოლოგიური ჩარჩო ძვ.წ. XII-VII სს. განისაზღვრება.

შუბისპირები აღმოჩენილია როგორც ინჰუმაციურ სამარხებში, ისე კრემაციულ ურნებში, სადაც ისინი საგანგებოდ იყვნენ მოღუნული. ბორნიღელეს 8 სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს შუბისპირი კი ოთხად იყო გატეხილი. ეს ალბათ იმ უბრალო მიზეზით უნდა აიხსნას, რომ სხვაგვარად მათი ურნაში მოთავსება შეუძლებელი იქნებოდა.

ჩითახევის 20 და 29 სამარხებში შუბისპირები წვერით მიწაში იყო ჩარჭობილი. მსგავსი ფაქტები დადასტურებულია სომხეთშიც, ხრტანოცის სამაროვანზე და ალბათ რაღაც რიტუალზე მიუთითებს.

ისრისპირები. ჩვენს საკვლევ ძეგლებზე აღმოჩნდა ცხრა ბრინჯაოსა და ერთი რკინის ისრისპირი. რველის 22 სამარხში აღმოჩენილი ორი ისრისპირი სამფრთიან «სკვითურ» ისრისპირებს წარმოადგენს. ჩითახევის 73 სამარხში აღმოჩენილი ექვსი ისრისპირიდან ხუთი ე.წ. «ფრთებდაშვებულ» ყუნწიან ისრისპირთა რიცხვს მიეკუთვნება, თუმცა მათშიც რამდენიმე განსხვავებული ეგზემპლარის გამოყოფა შეიძლება. «ფუმქამოღარულ», სამკუთხა, ფირფიტოვანი ისრისპირების ტიპს მიეკუთვნება ბორნიღელეს 76¹ სამარხში აღმოჩენილი ისრისპირი (ამ ტიპის ისრისპირებს «სამთავრულსაც» უწოდებენ).

ე.წ. «სკვითური» ისრისწვერები ბორჯომის ხეობაში გარდა რველისა, სოფ. ქვაბისხევშიცაა აღმოჩენილი, თუმცა მათი აღმოჩენის ფაქტი აქ სკვითური ეთნიკური ელემენტის არსებობაზე სულაც არ მიუთითებს, ვინაიდან სკვითური კულტურის არც ერთი სხვა კომპეტენტი არაა დაფიქსირებული.

ცულები. რველის, ჩითახევისა და ბორნიღელეს სამაროვნებზე აღმოჩნდა 4 ბრინჯაოსა და 7 რკინის ცული. მათში ოთხი ტიპის გამოყოფა შეიძლება: 1) ბრტყელი ცული; 2) კოლხური მეორე ტიპის ცულები (ო. ჯაფარიძის კლასიფიკაციით); 3) ჰიბრიდული ცულები; 4) რკინის ცულები, რომლებიც ბრინჯაოს ცულების ფორმას არ იმეორებს.

საკმაოდ საინტერესო და გარკვეულწილად უნიკალურია ბორნიღელეს 1 სამარხში აღმოჩენილი ბრტყელი ცული. ამ ტიპის ცულებიდან ის მხოლოდ

ჯავახეთში, სოფ. ბალანთაში აღმოჩენილ ბრინჯაოს ცულსა და თლიას სამაროვანზე აღმოჩენილ რკინის ბრტყელ ცულს ჰგავს. გამოირჩევა მარტივი ფორმით, არა აქვს გვერდითი შვერილები, გამოყვანილი ტანი და შვერილებიანი ტარდასაგები, რაც ესოდენ დამახასიათებელია ამ ტიპის იარაღისათვის. ბალანთა და ბორნიღელე გარკვეულწილად ერთ გეოგრაფიულ რეგიონშია მოქცეული. ამიტომ ორი ძალიან მსგავსი, თუმცა შესაძლოა ქრონოლოგიურად საკმაოდ დაშორებული ცულის აღმოჩენა გვაძლევს ვარაუდის საშუალებას. რომ სამხრეთ საქართველო იყო ის მხარე, სადაც ამ ტიპის ბრტყელი ცულები მზადდებოდა.

ჩითახევის 26 და ბორნიღელეს 92 სამარხებში აღმოჩენილი ცულები ე.წ. «ჰიბრიდულ» ცულებს წარმოადგენენ, რადგან მათ ფორმაში შერწყმულია როგორც კოლხური, ისე აღმოსავლეთამიერკავკასიური ცულის ელემენტები. მსგავსი ცულები ცნობილია ახალციხიდან, უდეს განძიდან, არტანუჯ-ტანძორიდან, აგრეთვე აჭარიდან: ჩაისუბნის და სიხალიძეების განძებიდან, საღორეთიდან და ზოტიდან. ლ. სახაროვამ, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ამ ტიპის იარაღი, გამოთქვა მოსაზრება მათთვის «მესხური ცული» გვეწოდებიან, რაც ჩვენც შესაძლებლად მიგვაჩნია. თუმცა მაინც ტერმინ «ჰიბრიდულს» ვარჩევთ. მათი არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩო ძვ.წ. XII საუკუნიდან (უდეს განძი) ძვ.წ. VIII-VII სს. (ზოტი, ჩითახევი) უნდა იყოს შემოფარგლული. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ამ ტიპის ყველა ცული, მათ შორის ბორჯომის ხეობის რკინის ფართო ათვისების ხანით დათარიღებული ეგზემპლარებიც მხოლოდ ბრინჯაოსია.

ბორჯომის ხეობაში გვხვდება როგორც ბრინჯაოს ცულების მინაბადი, ისე მისგან განსხვავებული რკინის ცულები.

ძვ.წ. VIII-VII სს. სამარხებში აღმოჩენილი ცულები, მიუხედავად რაოდენობრივი სიმცირისა, საკმაოდ ასახავენ იმ ტენდენციას, რაც ამ იარაღისა და მისი ცალკეული ტიპების გენეზისისა და განვითარება-გავრცელების თვალსაზრისით იმდროინდელ კავკასიაში ხდებოდა. როგორც ჩანს, ბორჯომის ხეობაც საკმაოდ აქტიურად ყოფილა ამ პროცესში ჩართული.

თავი II. სამკაული და სამოსელთან დაკავშირებული ნივთები. ამ თავში განხილულია რველის, ჩითახევის, კვირაცხოვლისა და ბორნიღელეს სამაროვნების რკინის ფართო ათვისების ხანით დათარიღებულ სამარხებში

აღმოჩენილი სამკაული და სამოსელთან დაკავშირებული ნივთები. მოცემულია სტატისტიკური მონაცემები, ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია, გავრცელების გეოგრაფიული არეალი, ქრონოლოგიური ჩარჩო და კულტურული კუთვნილების საკითხები.

საკინძები. საკინძები ბორჯომის ხეობაში აღმოჩენილ სამოსელთან დაკავშირებული ნივთებს შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი სახეობაა. რკინის ფართო ათვისების ხანაშიც ისინი ძირითადად ბრინჯაოსაგან მზადდებოდა, მხოლოდ თითო-ორი შემთხვევაა რკინის საკინძების აღმოჩენისა.

ჩვენ გამოვყავით საკინძების შემდეგი ტიპები: 1) თავხვია საკინძები (რომელთა შორის სამი ქვეტიპიც გამოვყავით); 2) თავგამსხვილებული საკინძები; 3) ოთხკუთხაგანიკვეთიანი თავგამსხვილებული საკინძები; 4) კოპებიანი საკინძები; 5) გუმბათისებურთავიანი საკინძები; 6) მინიატურული, თავგაბრტყელებული საკინძები.

განსაკუთრებით საყურადღებოა რკინის ფართო ათვისების ხანის კომპლექსებში ბრინჯაოს თავხვია საკინძების აღმოჩენის ფაქტები. ზოგი მკვლევარის (დ. ქორიძე და სხვა) აზრით, თავხვია საკინძები კავკასიის ტერიტორიაზე გვიანი ბრინჯაოს პერიოდის შემდეგ არ გვხვდება და ეს გარემოება ამგვარი ნივთების შემცველი კომპლექსების დათარიღებისას მეტად მნიშვნელოვანია. ბორჯომის ხეობაში კი თავხვია საკინძების შემცველი კომპლექსები ძვ.წ. VIII ს. ადრეული ხანით არ თარიღდება და ამ ტიპის ნივთის ამ ხანაში არსებობა, ბორჯომის ხეობაში ძველი ტრადიციების ხანგრძლივი დროით არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს.

ყველაზე გავრცელებულ ფორმას თავგამსხვილებული საკინძები წარმოადგენს. ამ ტიპის საკინძებიც ორ ჯგუფად დავყავით: სადა და ორნამენტირებულ საკინძებად. ამ ტიპის საკინძები ცნობილია, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს და ჩრდილოეთ კავკასიის სინქრონული ძეგლებიდან.

შედარებით იშვიათია თავშესქელებული, ოთხკუთხაგანიკვეთიანი და მრავალწახნაგისანი საკინძები (არა მხოლოდ ბორჯომის ხეობაში, არამედ

საერთოდაც). ის თავგამსხვილებული მრგვალგანიკვეთიანი საკინძების უფრო რთულ ნაირსახეობას უნდა წარმოადგენდეს.

«თავგაბრტყელებული» საკინძები რომელიც საკმაოდ უხვადაა წარმოდგენილი, მთელს კავკასიაში საკმაოდ გავრცელებულია, უმთავრესად კი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. როგორც ჩანს ისინი საკმაოდ ხანგრძლივი დროის – ძვ.წ. XIII-VII სს. განმავლობაში არსებობდნენ, თუმცა ყველაზე მეტად მაინც ძვ.წ. IX-VII სს. კომპლექსებშია დადასტურებული. ბორჯომის ხეობაში აღმოჩენილი ამ ტიპის ყველა საკინძი სადაა, მაშინ როდესაც ქვემო ქართლის და თლიას სამაროვანზე გვხვდება ორნამენტირებული ეგზემპლარებიც.

ძვ.წ. IX-VI საუკუნეებშია გავრცელებული გუმბათისებურთავიანი («თავკოპალა») საკინძებიც. დიდი ხნის მანძილზე (ძვ.წ. XIII-VII სს.) არსებობენ აგრეთვე კოპებიანი საკინძებიც.

სამაჯურები. სამაჯურები საკმაოდ უხვად აღმოჩნდა ბორჯომის ხეობის რკინის ფართო ათვისების ხანის სამარხებში. მარტო ბორნიღელეს სამაროვანზე 80 ეგზემპლარი დაფიქსირდა. მათი უმრავლესობა ბრინჯაოსია. ჩვენ მათში ხუთი ტიპი გამოვყავით: 1) მრგვალგანიკვეთიანი, თავებგახსნილი სამაჯურები; 2) გველის სტილიზე-ბული თავებით დამშვენებული სამაჯურები; 3) ბრტყელგანიკვეთიანი სამაჯურები; 4) მასიური, თავებგახსნილი სამაჯურები; 5) მრგვალგანიკვეთიანი, თავებგადადებული სამაჯურები.

რკინის სამაჯურები ძალზე დაჟანგულია, ხშირ შემთხვევაში ნატეხების სახითაა მოღწეული, ამიტომ მათი ტიპის დადგენა ჭირს.

სამაჯურები აღმოჩენილია როგორც ინჰიმაციურ სამარხებში, ისე კრემაციულ ურნებში. როგორც ჩანს, ის როგორც ქალის, ისე მამაკაცის აქსესუარი უნდა ყოფილიყო.

ნაშრომში პარალელური მასალის მოშველიებით შევეცადეთ თითოეული ტიპის გავრცელების გეოგრაფიული და ქრონოლოგიური არეალის განსაზღვრა.

ხატისუღლები. ჩვენს საკვლევ ძეგლებზე სულ ოთხი ხატისუღელია დადასტურებული. მათგან ორი ბრინჯაოსი და ორი რკინის. ბრინჯაოს ხატისუღელთაგან ერთი მრგვალგანიკვეთიანი და თავწაწვეტებულია, ხოლო მეორე გრეხილდეროიანი, რომლის ერთი ბოლო მოკაუჭებულია. რკინის

ხატისუღლები მრგვალგანივკვეთიანია და ძლიერ კოროზირებული. ნაშრომში განხილულია სხვადასხვა მკვლევართა მოსაზრება მრგვალგანივკვეთიანი და გრებილდეროიანი ხატისუღლების დათარიღების შესახებ. ბორჯომის ხეობის მასალის მიხედვით დასტურდება, რომ ამ ორი ტიპის ხატისუღლები ერთ პერიოდშიც თანაარსებობენ.

აზინდები. ჩითახევისა და ბორნიღელეს სამაროვანზე აღმოჩენილია ათი ბრინჯაოს აზინდა, რომლებიც ორ ტიპად დავყავით: 1. მართკუთხედის მოყვანილობის და 2. ე.წ. «ფრთისებურ» აზინდებად. მათი არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩო საკმაოდ დიდია. ისინი ძვ.წ. X-IX სს. იწყებენ გამოჩენას, ძვ.წ. VI ს. ჩათვლით არსებობენ და ძირითადად კოლხური კულტურის გავრცელების არეალში გვხვდებიან.

ფიბულები. ექვსი ფიბულა აღმოჩნდა ჩითახევის სამაროვანზე. მათგან ხუთი ბრინჯაოსი და ერთი რკინის. ყველა მათგანი წარმოადგენს მარტივ, ერთწილად ფიბულებს, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში «სუბმიკენური» მშვილდსაკინძების სახელითაცაა ცნობილი.

ჩითახევის სამაროვანზე აღმოჩენილი ფიბულების ღერო მრგვალგანივკვეთიანია, ენა გაბტყელებული, ზოგი მათგანი უორნამენტოა, ზოგს კი ირგვლივ შემოვლებული «თევზიფხური» ორნამენტი ამშვენებს.

ამ ფიბულების კლასიფიკაციისას ჩვენ ნ. სულავას ნაშრომს ვეყრდნობით, რომლის მიხედვითაც ნაწილი ფიბულებისა მიეკუთვნება ნახევრადოვალურ-რკალიან, ერთმანეთისაგან დაშორებულ, ირგვლივი თევზიფხური ორნამენტით რკალშეკრულ ფიბულათა ტიპს. ნაწილი ოდნავ ასიმეტრიულრკალიან ფიბულებს, ნაწილი კი ოდნავ ასიმეტრიულრკალიან, ერთმანეთისაგან დაშორებული, ირგვლივი თევზისიფხური ორნამენტით რკალშეკრულ ფიბულებს.

ჩითახევის ფიბულებს ბევრი პარალელი ეძებნება. ცენტრალურ, ჩრდილო-დასავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოლხეთში, სამთავროს სამაროვანზე, მზეთამზეში და ა.შ.

ნაშრომში განხილულია აგრეთვე სამკაულისა და სამოსელთან დაკავშირებული ნივთების სხვა სახეობებიც; კერძოდ: საწვივე რგოლები, საყურეები, ბეჭდები, გულსაკიდები, ზარაკები და მძივები.

თაზი IV. მცირე კლასტიკა. ბორნილელეს 32 სამარხში აღმოჩნდა სამი პატარა ზომის ბრინჯაოს ქანდაკება: მხედრის, მამაკაცის (ითიფალური) და მცურავი ფრინველის.

ბრინჯაოს მცირე ზომის ანთროპომორფული ქანდაკებები ძალიან გავრცელებულია ადრერკინისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის კავკასიაში. აგრეთვე ახლო აღმოსავლეთში, მცირე აზიაში, ხმელთაშუაზღვისპირეთში და ცენტრალურ და სამხრეთ ევროპაში. მათი შესწავლაც საკმაოდ ხანგრძლივ პერიოდს მოიცავს. არსებობს მათი რამდენიმე კლასიფიკაციაც. მათ შორის აღსანიშნავია ტალგრენის, ზახაროვის, მარკოვინის, გ. ჯავახიშვილის და სხვათა კლასიფიკაციები, რომლებიც სხვადასხვა პრინციპებს ეფუძნებიან.

რაც შეეხება მათი გავრცელების გეოგრაფიულ არეალს: ისინი დადასტურებულია საქართველოს, სომხეთის, აზერბაიჯანის, ჩეჩნეთის, ინგუშეთის, ჩრდილოეთ ოსეთის, დაღესტნის, ყაზარდოს ტერიტორიებზე. წინა აზიაში: ხურვინში, ბიბლოსში, ბეირუთში, უგარითში, ლურისტანში. მცირე აზიაში: თეფე-ჰისარში, ბოღაზ-ქოიში და სხვ. ევროპაში: როდოსზე, კრეტაზე, ათენში, სარდინიაზე, პირინეის ნახევარკუნძულზე, ავსტრიაში და ა.შ.

მათი არსებობა საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. II-ე ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან იწყება, მაგრამ ყველაზე ინტენსიურად ძვ.წ. IX-VII სს. არიან გავრცელებული.

ბორნილელეს «მხედრის» ზუსტი ანალოგია არსად გვევლება. ცხოველებზე ამხედრებული ადამიანების მინიატურული ქანდაკებები კი უცხო არაა არც კავკასიისათვის, არც მცირე აზიისა და ევროპისათვის. ბორნილელის «მხედრის» მეტ-ნაკლებად მსგავსი ფიგურა აღმოჩენილია ჩრ. კავკასიაში, სოფ. სამაშკოში, ასევე მეტ-ნაკლებ მსგავსებას იჩენს ჩრ. იტალიაში აღმოჩენილ მხედრის ქანდაკებასთან, თუმცა განსხვავებაც საგრძნობია.

არც ბორნილელეს მამაკაცის ითიფალურ ფიგურას ეძებნება სადმე ზუსტი ანალოგია, თუმცა მთელი რიგი დეტალებით ის ბევრ საერთოს პოულობს სხვა ქანდაკებებთან, მათ შორის სომხეთში, აირუმში აღმოჩენილ მასალასთან. ყველაზე ახლო მსგავსებას კი ზეკარში აღმოჩენილ ფიგურასთან ავლენს. თუმცა ამ უკანასკნელს ბორნილელეს ქანდაკებისაგან განსხვავებით არც ჩაფხუტი ჰხურავს (ბორნილელეს ითიფალურ ქანდაკებას თავზე ნახევარმთვარისებური

მუზარადი ჰხურავს, რომელსაც მკვლევართა ნაწილი, მაგ. ო. ღამბაშიძე «ფრიგიულ» მუზარადად მიიჩნევს) და სახის ნაკვთებიც უფრო რეალისტურად აქვს გამიკვეთილი. ბორნილელს ფუგურის მსგავსი თავსაბურველი ჰხურავს ცაგერის მუზეუმში დაცული მხედრის ბრინჯაოს ფიგურას შ. ამირანაშვილი ამ ქანდაკების განხილვისას გამორიცხავს ფრიგიული და ირანული ხელოვნების გავლენას.

მცურავი ფრინველის ქანდაკება, რომელიც ამავე სამარხში აღმოჩნდა ძალიან განსხვავდება სამხრეთ კავკასიაში ადრეულ პერიოდში საკმაოდ გავრცელებული ფიგურებისაგან. სამცხეში მცურავი ფრინველების ოცდაათამდე ფიგურაა აღმოჩენილი, მათ შორის ბორჯომის ხეობაშიც, მაგრამ ბორნილელს ფიგურა მათგანაც განსხვავებულია. თუ ადრეული ფიგურები უფრო გედებს, ყანჩებს და ყარყატებს ჰგავს, ბორნილელს ფიგურა უფრო ბატს ან იხვს მოგვაგონებს.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბრინჯაოს ფიგურები წარმართული კერპებია. ითიფალურ ქანდაკებაში შეიძლება ნაყოფიერების ან ომის მფარველი ღვთაება შევიცნოთ, ან ისეთი, რომელიც ორივე ფუნქციას ითავსებს. ამაზე მიგვანიშნებს ერთის მხრივ მუზარადი, ხოლო მეორეს მხრივ ფალოსი. ომის ან ბუნების მფარველ ღვთაებას შეიძლება გამოსახავდეს მხედრის ქანდაკება, ვინაიდან ცხოველი, რომელზედაც ისაა ამხედრებული ნაკლებად ჰგავს ცხენს და უფრო გარეულ ცხოველებს, მგელს ან ანტილოპათა ოჯახის რომელიმე წარმომადგენელს მოგვაგონებს. რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან უნდა იყოს დაკავშირებული მცურავ ფრინველთა ქანდაკებებიც. იგი სამყაროს ერთ-ერთ მთავარ ელემენტს, წყალს უკავშირდება. წყალი კი სიცოცხლის დასაბამს.

32 «შერეული» სამარხი, სადაც მცირე პლასტიკის სამივე ნიმუში აღმოჩნდა, ერთ-ერთი ყველაზე მდიდრული სამარხია ბორნილელს რკინის ფართო ათვისების ხანის სამარხთა შორის. შეიძლება დავუშვათ მოსაზრება, რომ მასში დაკრძალული ერთ-ერთი მიცვალებული შესაძლოა კულტის მსახური იყო და ბრინჯაოს ქანდაკებებიც სწორად მას ჩაატანეს.

თავი V. კერამიკა. სამარხეულ ინვენტარს შორის უხვად გვხვდება თიხის ჭურჭელი. მისი უდიდესი ნაწილი სამეთუნეო ჩარხზეა დამზადებული. ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებში ბორჯომის ხეობაში როგორც ჩანს, ჭურჭელი სერიულად

მზადდებოდა. თუმცა არც თუ იშვიათად გვხვდება სპეციალურად დამზადებული, ფორმითა და შემკობით გამორჩეული ჭურჭელიც. იშვიათად მაგრამ მაინც არის ხელით ნამერწი ჭურჭელი, რომელიც შედარებით მდარე ხარისხისაა და უგემოვნებოდ დამზადებული.

კერამიკული წარმოების მაღალ დონეზე მეტყველებს თიხის დამუშავებისა და გამოწვის ტექნოლოგიაც. გვხვდება როგორც შავპრიალა, ისე მოწითალოდ, მოვარდისფროდ, ყავისფრად გამომწვარი ჭურჭელი.

ბორჯომის ხეობის ძვ.წ. VIII-VII სს. კერამიკული წარმოების ერთ-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია კეცში კვარცისა და ქასრის კრისტალების გარევა.

ძალზე უხვია ჭურჭლის ასორტიმენტიც. ცალ-ცალკე განვიხილავთ ჯამებს, ქოთნებს, კოჭბებს, დოქს, ტოლჩებს, სასმისებს, ჩაიდნისებურ ჭურჭელს. აგრეთვე ე.წ. «სარკმლიან» და გახვრეტილ ჭურჭელს.

ჯამებში გამოვყავით სამი ტიპი: 1) პირმოყრილი ჯამები; 2) სწორპირიანი ჯამები, რომელთა გვერდები ძირისაკენ მკვეთრად დაქანებულია; 3) ბაკოიანი, დაბალქუსლიანი ჯამები. სათანადო პარალელური მასალის მოშველიებით განვიხილავთ თითოეული ტიპის გავრცელების გეოგრაფიულ არეალს და ქრონოლოგიურ ჩარჩოს. მათი უმრავლესობა გვიანბრინჯაოს ხანის საწყის პერიოდში (ზოგჯერ უფრო ადრეც) იწყებს გამოჩენას და ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებშიც განაგრძობს არსებობას. თუმცა ამ ხნის მანძილზე დამზადების ტექნოლოგია და ფორმის ზოგიერთი დეტალი გარკვეულ ცვლილებებსაც განიცდის.

ქოთნები ორ მთავარ ჯგუფად – ყურიან და უყურო ქოთნებად დაყვავით. თითოეულ მათგანში კი რამდენიმე ქვეტიპი გამოვყავით. უყურო ქოთნებში: 1) ბიკონუსური ფორმის ქოთნები; 2) წაგრძელებული ფორმის ქოთნები; 3) პირგადაშლილი, დაბალყელიანი ქოთნები, რომელთაც ოდნავ გამოზბერილი მუცელი და ფართო, ბრტყელი ძირი აქვთ.

ყურიანი ქოთნები ცალყურიან და ორყურიან ქოთნებად დაყვავით. ცალყურიანი ქოთანი მხოლოდ ერთი ცალია აღმოჩენილი ჩითახევის 70 სამარხში. რაც შეეხება ორყურიან ქოთნებს, მათში ოთხი ქვეტიპის გამოყოფა შევძელით.

ტოლჩები საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი. მათში სამი ტიპი გამოვყავით: 1) ცილინდრული ტოლჩები; 2) ქილისებური და კასრისებური ტოლჩები; 3) ღრუქუსლიანი ტოლჩები. განვიხილავთ სხვადასხვა მკვლევარების მიერ შესრულებულ ამ სახეობის ჭურჭლის კლასიფიკაციას, მათი გავრცელების არეალს, კულტურულ კუთვნილებას, დათარიღების საკითხებს და ბორჯომის ხეობაში აღმოჩენილი ეგზემპლარების თავისებურებებს.

ცალკე განვიხილავთ ჩითახევის 87 და ბორნიღელეს 4, 8, 16, 82 სამარხებში აღმოჩენილ სასმისებს, რომლებშიც გაერთიანებული უნდა იყოს კოლხურ და სამთავრულ კულტურათა კერამიკული წარმოების ტრადიციები.

ბორნიღელეს 50 სამარხში აღმოჩენილი ჩაიდნისებური ჭურჭელი, რომელიც კრემაციულ ურნად იყო გამოყენებული, ამ სახეობის ჭურჭლის საკმაოდ ორიგინალურ ეგზემპლარს წარმოადგენს. ის სრულებით არ ჰგავს ძვ.წ. X-VIII სს. მცირე აზიაში, ირანსა და მის მოსაზღვრე ტერიტორიებზე აღმოჩენილ ჩაიდნისებურ ჭურჭელს და მათ შორის რაიმე გენეტიკური კავშირის ძიებაც არ უნდა იყოს მართებული.

ბორნიღელეს 23 და 25 სამარხებში აღმოჩნდა ე.წ. «სარკმლიანი» ჭურჭელი. ისინი წარმოადგენენ ტოლჩებს, რომლის ძირშიც ობსიდანის პატარა ნატეხია ჩასმული. მსგავსი ჭურჭელი საკმაოდაა აღმოჩენილი როგორც საქართველოში (დმანისი, «შუშის ქარხნის» სამაროვანი, ფლავისმანი, აწყური და სხვა), ისე მცირე აზიასა და ევროპაში. თუმცა ევროპულ და აზიურ «სარკმლიან» ჭურჭელს შორის საკმაოდ დიდი ქრონოლოგიური სხვაობაა.

მათ შესახებ საკმაოდ ბევრ მკვლევარს აქვს აზრი გამოთქმული. სხვადასხვაგვარად ხსნიან ისინი მის მნიშვნელობასაც. ქართველ მკვლევართაგან ამ საკითხს შეეხნენ გ. ნიორაძე და ს. მაკალათია. ორივე მათგანი ამგვარ ჭურჭელს სარიტუალო დანიშნულებისად მიიჩნევს და მზის თაყვანისცემას უკავშირებს.

ბორჯომის ხეობაში რომ მზეს განსაკუთრებულად სცემდნენ თაყვანს, მიუთითებს ამავე სამაროვნების ქვედა ფენის სამარხებში აღმოჩენილი ისეთი ნივთები, როგორიცაა ბრინჯაოს დისკოსებური, ჭვირული გულსაკიდები, დისკოსებურთავიანი საკინძები და სხვა. თუ «სარკმლიანი» ჭურჭელიც მზის თაყვანისცემას უკავშირდება, გამოდის, რომ ის რკინის ფართო ათვისების

ხანაშიც გრძელდება, ოღონდ შესაძლოა სხვა ფორმით და სხვა საკულტო ატრიბუციით.

ჩითახევის 16 და 31 სამარხებში აღმოჩნდა ქოთნები, რომლებსაც ძირთან ერთი ნახვრეტი ჰქონდათ დატანილი. ასევე ძირგახვრეტილია 70 სამარხში აღმოჩენილი ჯამიც, არც ერთი მათგანი კრემაციულ ურნად არ იყო გამოყენებული. ამას იმიტომ ვუსვამთ ხაზს, რომ ნახვრეტიანი ურნები (მაგ. მალაქლუს კოლუმბარიუმზე) მიცვალებულის კულტა და სულის არსებობის რწმენასთანაა დაკავშირებული. ნახვრეტებიანი ურნები და აკლდამები არც ევროპისათვის ყოფილა უცხო. ზოგი მკვლევარი ამგვარ ნახვრეტებს «სულის სარკმელსაც» უწოდებს. რატომ იყო გახვრეტილი ჩითახევის სამაროვანზე დადასტურებული ჭურჭელი ძნელი სათქმელია. მით უმეტეს, რომ ბორჯომის ხეობის სამაროვნებზე აღმოჩენილი არც ერთი კრემაციული ურნა გახვრეტილი არ არის.

დასკვნა. ბორჯომის ხეობაში, რველის, ჩითახევის, კვირა-ცხოვლისა და ბორნიღელეს სამაროვნებზე გამოვლენილი მასალის საფუძველზე ჩვენ შევეცადეთ გვეჩვენებინა ბორჯომის ხეობის როლი და ადგილი რკინის ფართო ათვისების ხანის (ძვ.წ. VIII-VII სს.) კავკასიაში. ამ რეგიონის მატერიალური კულტურის თავისებურებანი, გარკვეული წარმოდგენა შეგვექმნა საზოგადოების ეკონომიკურ და სამეურნეო ყოფაზე, სოციალურ მდგომარეობაზე, რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებზე და ა.შ.

როგორც მოპოვებული მასალებიდან ირკვევა ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებში ბორჯომის ხეობა საკმაოდ ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული (ამაზე მეტყველებს ერთმანეთისგან საკმაოდ ახლოს ოთხი სინქრონული სამაროვნის არსებობა), რასაც ალბათ ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი გარემო განაპირობებდა. ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი სამაროვანი მრავალიარუსიანია. მიცვალებულებს იქ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურიდან ასაფლავებდნენ. როგორც ჩანს ამ ხნის მანძილზე გარკვეული ტრადიციები ცვლილებას არ განიცდის, რაც შეიძლება იმითაც აიხსნას, რომ მოსახლეობის ძირითადი მასის ეთნიკური შემადგენლობა არ შეცვლილა.

მოპოვებული მასალიდან ისიც ირკვევა, რომ საკმაოდ განვითარებული ყოფილა სოფლის მეურნეობა. მართალია სამეურნეო იარაღი (გარდა ცულებისა) სამარხებში არ დადასტურებულა, მაგრამ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი კერამიკული მასალა ალბათ გარკვეულწილად ამაზეც მეტყველებს.

განვითარებული ყოფილა როგორც რკინის, ისე ბრინჯაოს მეტალურგია. ბორჯომის ხეობაშიც სახეზეა დროის საერთო ტენდენცია: საბრძოლო იარაღის ძირითადად რკინისაგან, ხოლო სამკაულისა და სამოსელთან დაკავშირებული ნივთების ბრინჯაოსაგან დამზადება. ამასთან შემორჩენილია საკმაოდ ძველი ფორმებიც (მაგ., თავხვია საკინძები, არქაული ფორმის სატევარი და სხვა).

განვითარებული ჩანს მეთუნეობაც. ხდება ჭურჭლის სერიულად დამზადება. გამოკვეთილია ბორჯომის ხეობის სამეთუნეო წარმოების თავისებურებაც: კვარცისა და ქარსის კრისტალების დიდი ოდენობით გამოყენება.

მიუხედავად იმისა, რომ სახეზეა მეტალურგიული და თიხის ნაწარმის სერიული დამზადება, მაინც გვხვდება ნივთები, რომლებიც მხოლოდ ამ რეგიონისათვისაა დამახასიათებელი. მაგ., ბორნიღელეს ბრტყელი ცული, ჰიბრიდული ცულები და სხვა.

სიახლეა დაკრძალვის წესშიც. ქრება მამაკაცთა მარჯვენა, ხოლო ქალთა მარცხენა გვერდზე დაკრძალვის ტრადიცია. ჩნდება კრემაცია. დაკრძალვის ორგვარი წესის ერთ სამარხში არსებობა («შერეული» სამარხები) კი მხოლოდ ბორჯომის ხეობისათვისაა დამახასიათებელი.

«სარკმლიანი» ჭურჭლის აღმოჩენა ამ მხარეში მზის კულტის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. ამ თვალსაზრისით ბორჯომის ხეობას ძალზე დიდი ტრადიცია ჰქონდა. თუმცა ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებში მან როგორც ჩანს გარკვეული ცვლილებები განიცადა. ვინაიდან უკვე არ გვხვდება ძველი საკულტო ატრიბუტიკა. (მხედველობაში გვაქვს ბრინჯაოს დისკოსებური ჭვირული გულსაკიდები). საკულტო დანიშნულების უნდა იყოს ბორნიღელეს სამაროვანზე აღმოჩენილი მცირე პლასტიკის ნიმუშებიც, რომლებიც ნაყოფიერების, ომის, ბუნების მფარველი ღვთაებების კერპები შეიძლება ყოფილიყო.

შედარებით მდიდრული და ღარიბული სამარხები შესაძლოა საზოგადოებაში არსებულ ქონებრივ და შესაძლოა სოციალურ დიფერენციაზეც მეტყველებდეს.

მოპოვებული არტეფაქტების ანალიზი გვამლევს იმის საფუძველს, რომ ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეების ბორჯომის ხეობა ცენტრალურამიერკავკასიური, სამთავრული და კოლხური კულტურების შეხვედრისა და თანაარსებობის ზონად მივიჩნიოთ. რომელი კულტურა იყო დომინანტი და რომელი დაქვემდებარებული ძნელი სათქმელია. გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვით მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებაც. მით უმეტეს მაშინ, როდესაც ამ პერიოდის ნამოსახლარები სრულიად შეუსწავლელია და ჯერაც არაა აღმოჩენილი სინქრონული ძაგლები ბორჯომის ხეობის სამხრეთით. მათი აღმოჩენა და შესწავლა კი მეტ შუქს მოჰფენს ბევრ ჯერაც პასუხგაუცემელ კითხვას.

დისერტაციის თემაზე გამოყენებულ ნაშრომები:

1. ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიურ კულტურათა ურთიერთობის საკითხისათვის მესხეთ-ჯავახეთის მასალების მიხედვით. სამეცნიერო სესია: "მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით)", 1993, თბილისი, გვ. 21-22 (თანაავტორი).
2. დაკრძალვის წესი ბორჯომის ხეობაში ძვ.წ. VIII-VI სს-ში. ძიებანი 4, 1999, თბილისი, გვ. 37-46.
3. რკინის ფართო ათვისების ხანის (ძვ.წ. VIII-VII სს.) სამარხები ბორჯომის ხეობაში. მესხეთი, ისტორია და თანამედროვეობა, 2000, ახალციხე, გვ. 93-102.
4. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1989-1991 წწ. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ. 2004, თბილისი, გვ. 44-50 (თანაავტორი).
5. სამკაული და სამოსელთან დაკავშირებული ნივთები ძვ.წ. VIII-VII სს. ბორჯომის ხეობიდან. არქეოლოგიური კრებული V, 2006, თბილისი, გვ. 35-48.
6. Боржомское ущелье в VIII-VI вв. до н.э. Археология, этнология, фольклористика Кавказа, 2004, Тбилиси, с. 72.

ТБИЛИССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ.И.ДЖАВАХИШВИЛИ
ФАКУЛЬТЕТ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

На правах рукописи

РЕВАЗ КВИРКВАИЯ
БОРЖОМСКОЕ УЩЕЛЬЕ В ЭПОХУ ШИРОКОГО ОСВОЕНИЯ ЖЕЛЕЗА
(VIII-VII вв. до н.э)

В Е С Т Н И К

по диссертации, представленной на соискание академической степени доктора истории
(Ph.D) Тбилисского государственного Университета им. И.Джавахишвили

2009

Диссертационная работа выполнена в Центре археологических исследований им. О.Лордкипанидзе Национального музея Грузии и в Департменте археологии и этнологии факультета гуманитарных наук Тбилисского государственного Университета им. И.Джавахишвили

Научные руководители: 1. ЛЕРИ ДЖИБЛАДЗЕ
доктор исторических наук
2. ГУРАМ ГРИГОЛИЯ
доктор исторических наук, профессор

Официальные рецензенты: 1. МАРИНА ПУТУРИДЗЕ
доктор исторических наук, профессор
2. ВАХТАНГ ЛИЧЕЛИ
доктор исторических наук, профессор

Защита диссертации состоится в. 2009 г. часов на заседании диссертационной комиссии факультета гуманитарных наук Тбилисского государственного Университета им. И.Джавахишвили

Адрес: 0179, Тбилиси, просп. И.Чавчавадзе корпус, Тбилисский государственный университет

Ознакомиться с диссертацией можно в научной библиотеке Тбилисского государственного Университета

Научный секретарь диссертационной комиссии
Доктор философских наук
Профессор:

А.Кулиджанашвили

Актуальность темы, научная новизна и практическое значение.

Диссертационная работа является попыткой монографического изучения представляющей большой интерес археологической культуры VIII-VII вв. до н.э. одного из значительных регионов Грузии - Боржомского ущелья. Она основывается на богатых и разнообразных материалах с могильников Рвели, Читахеви, Квирацховели и Борнигеле, выявленных Месхет-Джавахетской археологической экспедицией Центра археологических исследований в 1968-1991 гг. (руководитель Отар Гамбашидзе), значительная часть которых неопубликована и впервые вводится в научный оборот.

Целью предлагаемой работы является на основе анализа материала определить место и роль Боржомского ущелья в культурном многообразии Кавказа того времени, по мере возможности воссоздать картину хозяйственной жизни и быта, религиозных представлений и культурной принадлежности соответствующего общества.

Все вышеупомянутые могильники многоярусные. Погребения нижнего слоя, относящиеся к XV-X вв. до н.э. монографически изучены И.Гамбашидзе. Предлагаемая же работа поможет восполнить вакуум, существующий в вопросе полноценного освещения памятников Боржомского ущелья эпохи поздней бронзы-раннего железа и широкого освоения железа. По нашему мнению, работа принесет определенную пользу исследователям, заинтересованным вопросами древнейшей истории Грузии и Кавказа, студентам и широкому кругу читателей. Она может быть также использована для учебных и просветительских программ.

Апробация работы. Отдельные главы работы были рассмотрены на заседаниях соответствующих отделов Центра археологических исследований. Ряд вопросов по исследуемой теме неоднократно представлялся в виде докладов на внутриинститутских, республиканских и международных научных сессиях и конференциях (часть материалов опубликована).

Структура работы. Работа представлена на 190 страницах формата А4. Она состоит из вступительной части (в которой дается историко-географический обзор Боржомского ущелья, краткая история археологического изучения региона, краткое описание памятников и общий обзор соответствующей эпохи), пяти глав, трех параграфов и заключительной части обобщающего характера. К ним прилагается список использованной литературы (на грузинском, русском, английском, немецком и французском языках), список сокращений, 4 схемы, 45 графических таблиц и составленная нами археологическая карта Боржомского района, также впервые входящая в научный оборот.

Глава I. Конструкция погребений и погребальный обряд. Погребения Боржомского ущелья, датируемые VIII-VII вв. до н.э. по своей конструкции и обряду захоронения составляют несколько различных групп.

По конструкции среди них выделились две группы: грунтовые и каменные погребения. Для изготовления последних использованы базальтовые плиты. Нередки также погребения с насыпью (насыпи встречаются как над грунтовыми погребениями, так и каменными).

Соотношение грунтовых погребений и каменных погребений на разных могильниках разное. Так, на Рвельском могильнике засвидетельствованы только каменные погребения.

По обряду захоронения погребения составили три основные группы: 1) ингумационные. 2) кремационные (с частичной кремацией) и 3) ингумационно-кремационные, в которых оба обряда присутствуют одновременно (мы их именуем «смешанными» погребениями). Их соотношение на разных могильниках также неодинаково.

Встречаются как индивидуальные, так и парные и коллективные захоронения. В некоторых погребениях было засвидетельствовано несколько погребальных урн, однако поскольку краниологических исследований не проводилось, трудно сказать, скольким индивидам они принадлежали.

Иногда встречаются погребения, в которых находятся лишь черепа усопших.

Покойники лежат в скорченной позе на правом или левом боку. Иногда, ввиду плохой сохранности, позу усопшего определить не удастся. Не наблюдается какой-либо разницы в обряде захоронения мужчин и женщин, а также взрослых и детей. Нет определенных правил и в ориентации покойника.

В качестве кремационных урн во всех случаях использована бытовая посуда – горшки, кружки и миски, прикрытые сверху мисками или плоским камнем.

Погребения №25 Рвельского могильника и №15 Читаhevского представляют собой символические захоронения т.н. «кенотафы».

К работе прилагаются четыре статистические схемы с информацией о конструкциях, обряде захоронения, ориентации и количестве индивидуальных и коллективных погребений.

Одной из отличительных особенностей погребений Боржомского ущелья эпохи широкого освоения железа является факт сосуществования ингумации и кремации,

причем не только на одном могильнике, но иногда и в одном и том же погребении. Это совершенно исключительное явление для Кавказа того времени.

О.Гамбашидзе и И.Гамбашидзе появление обряда кремации в Боржомском ущелье связывают с падением Фригийского царства, т.е. «страны мушков» во второй половине VII в. до н.э. и с теми крупными геополитическими катаклизмами, которые имели место на Ближнем Востоке и в Малой Азии и которые, по мнению исследователей (Г.меликишвили), явились причиной перемещения «хеттизированных месхских племен» на север, на свою историческую родину. Именно им приписывают авторы привнесение обряда кремации, широко распространенного на территории Малой Азии.

Мы не разделяем эту точку зрения и считаем, что засвидетельствованный в Боржомском ущелье обряд кремации скорее всего связан с Колхидским миром. Основным аргументом для подобного утверждения служит то обстоятельство, что в материальной культуре Боржомского ущелья сколько-либо значительных элементов малоазиатской культуры не наблюдается, в то время как элементы колхидской культуры представлены довольно широко, кремация в обоих этих регионах появляется в одно и то же время (VIII-VII вв. до н.э.). Кроме того, некоторые кремационные и «смешанные» погребения относятся к периоду более раннему, чем вышеупомянутые события в Малой Азии.

По нашему мнению, существование двух различных погребальных обрядов на одном могильнике и, нередко, в одном погребении не следует связывать с различиями погребенных в них особ по этническому, религиозному, половому или социальному признаку. Скорее всего это связано с различиями в обстоятельствах смерти погребенного здесь человека (например, умерший естественной смертью или трагически погибший).

В работе рассмотрены различные точки зрения исследователей относительно генезиса обряда кремации и путей его распространения на Кавказе в эпоху поздней бронзы-раннего железа. В этом плане определены два основных направления: 1) обряд кремации проникает на Южный Кавказ из Европы через Северный Кавказ (В.Козенкова) и 2) кремация распространяется на Северном Кавказе через Южный Кавказ (Л.Нечаева, Н.Членова, В.Кривицкий). Мы не разделяем ни одну из этих точек зрения и вслед за М. Трапшем считаем, что на Южном Кавказе, в частности в Колхидском мире обряд кремации бытует с VIII в. до н.э. и вопрос его происхождения по-прежнему остается нерешенным.

Факт обнаружения черепов(без костяка) в погребениях №25 могильника Читахеви и №7 и №11 Борнигельского могильника позволяют предполагать, что в данном случае мы имеем дело с вторичным погребением. Поскольку подобные случаи здесь крайне

редки, трудно сказать, насколько распространенным является этот обычай в Боржомском ущелье в VIII-VII вв. до н.э.

Глава II. Металлическое оружие. В главе рассматривается железное оружие из погребений VIII-VII вв. до н.э. Боржомского ущелья: мечи, кинжалы, наконечники стрел, копий и топоры. Нами предпринята попытка их типологической классификации и определение географического и хронологического ареала их распространения.

Мечи. Оружие данного типа обнаружено всего в трех экземплярах: в Читахевских погребениях №15 и №22 и погребении №8 могильника Борнигеле. У меча из Читахевского погребения №15 отсутствует рукоять – один из основных параметров для определения типа оружия. Поэтому этот предмет недостаточно информативен в этом плане. Рукоять отсутствует и на втором мече из Читахевского погребения №22, однако, в отличие от меча из погребения №15, на нем сохранилось кольцо, украшенное ажурным орнаментом, позволяющее судить об его принадлежности определенному типу. Меч из Борнигельского погребения №8 сохранился полностью. Он представляет собой т.н. «биметальное» оружие, т.к. рукоять изготовлена из бронзы, а клинок – из железа. В работе дано подробное описание всех трех предметов, в общих чертах рассматриваются соответствующие комплексы и прилагаются графические зарисовки.

Все три меча засвидетельствованы в кремационных урнах в согнутом виде.

Определить, к какому из распространенных в Грузии типов мечей они относятся, довольно затруднительно, поскольку в двух случаях отсутствует рукоять - основной классификационный признак, рукоять же единственного же полностью сохранившийся экземпляра из Борнигельского погребения №8 довольно нетипична для железного меча. Главный ее элемент – грибовидное навершие. Наибольшую близость рукоять проявляет с прекрасно гравированными рукоятками кинжалов из Триалети, (обнаружен Б.Куфтиным в с.Бешташени, в погребении №11) и случайной находки в с.Нигозети Чиатурского р-на. Оба упомянутых предмета Б. Куфтин относит к Колхидо-Кобннской культуре и датирует VIII в. до н.э. Кинжал с навершием подобного типа засвидетельствован также в погребении №502 Хашурской Нацаргора, датированный А.Рамишвили VIII-VII вв. до н.э. Этим же периодом следует датировать погребение №8 из Борнигеле и выявленный в нем меч относить к памятникам Колхидского круга.

Что касается меча из Читахевского погребения №22, хотя его рукоять отсутствует, сохранилось кольцо с ажурным узором, (по мнению исследователей этот декор относится к солярным символам). Кольца под рукоятью характерны для мечей самтаврского типа. Их же характеризует художественное оформление рукояти, хотя декорированные кольца

встречаются крайне редко. Орнамент на Читаhevском экземпляре уникален и не имеет аналогов, Тем не менее, мы считаем, что это оружие следует относить к самтаврскому типу предметов этого ряда. Тип меча из Читаhevского погребения № 15 не поддается определению ввиду его фрагментарности.

Кинжалы. На могильниках Боржомского ущелья в погребениях эпохи широкого освоения железа засвидетельствовано 12 железных, 2 бронзовых и один «биметаллический» кинжал. Бронзовые кинжалы сохранились не полностью. Они не имеют рукоятей и представлены в виде клинков. Основную часть железных кинжалов составляют черенковые кинжалы с прямым лезвием, резко сужающемуся книзу. На черенке и плечиках имеются отверстия для крепежа. Скорее всего это подражания бронзовым кинжалам. Исключение составляет кинжал из Квирацховельского погребения №29. Это довольно длинный кинжал с продолговатым ромбическим сечением и низким ребром.

Различные классификации для кинжалов неоднократно предлагались целым рядом исследователей: Г.Ломтатидзе, Т.Микеладзе, Б.Теховым, Р.Папуашвили и др. Наиболее оптимальной и подходящей для нас представляется классификация Т.Микеладзе, положенная в основу для нашей классификации для кинжалов из Боржомского ущелья.

Исследуемые предметы находят многочисленные параллели как на территории Грузии, так и за ее пределами. Некоторые из них проявляют близость к клинкам с покатыми плечиками, распространенным в ареале Колхидо-Кобанской культуры в II-I тысяч. до н.э., а также с соответствующими предметами из Цхинвальского Нацаргора (Шида Картли), Норатусского могильника (Армения) и др. Предметы, соответствующие кинжалу довольно архаичной формы из Квирацховельского погребения №29 датируют XIII-XII вв. до н.э. хотя состав инвентаря указанного комплекса (железный наконечник копья, серповидный нож, глиняный кувшин, кубок и другие предметы) не позволяет относить этот комплекс ко времени ранее VIII в. до н.э.. архаичный же облик кинжала может указывать на то, что в Боржомском ущелье сохраняется древняя традиция изготовления оружия, что в данном случае выразилось в консервации формы.

Наконечники копий. В погребениях боржомского ущелья VIII-VII вв. до н.э. 35 единиц предметов этого ряда, что превышает по количеству все остальные виды оружия. Из них два изготовлены из бронзы, все остальные железные.

В качестве основы для нашей классификации, разработанной для наконечников копий Боржомского ущелья эпохи поздней бронзы-раннего железа мы использовали классификацию предметов этого ряда, предложенную Л.Сахаровой.

Все 35 исследуемых предметов имеют раскрытую втулку. Типологически все они представляют собой один из вариантов листовидных наконечников (второй вариант по классификации Л.Сахаровой) и варьируют по размерам и пропорциям отдельных деталей, среди которых встречаются сравнительно узкие удлиненные экземпляры, а также копья с коротким пером и длинной втулкой, либо узким пером. Следует отметить узкий наконечник оригинальной формы из Борнигельского погребения №32. Все они в сечении имеют форму продолговатого ромба и четко выраженное ребро.

Отдельного внимания заслуживает бронзовый наконечник кпья из Борнигельского погребения №8 с гравированной втулкой, на которой изображены два фантастических двуглавых зверя, обращенных спиной друг к другу. Форма копья довольно архаична, изображение же, вне всякого сомнения, относится к колхидскому культурному кругу и проявляет близость с изображениями на соответствующих предметах из клада Уде, Эшера и, особенно, с гравировкой на втулке копья из Богви. Хронологические рамки перечисленных памятников определены XII-VII вв. до н.э.

Наконечники стрел присутствовали и в ингумационных погребениях и в кремационных урнах. В последних они были представлены в согнутом виде, повидимому специально, т.к. в противном случае их невозможно было бы уместить в урну. Наконечник из Борнигельского погребения №8, видимо с той же целью, поломан на четыре части.

В Читахевских погребениях №20 и №29 наконечники копий были воткнуты острием в землю. Аналогичная ситуация была зафиксирована на могильнике Хртаноц (Армения), что должно указывать на существование какого-то специфического ритуала.

Наконечники стрел. Всего на исследуемых памятниках было выявлено 9 единиц бронзовых и 1 ед. железных наконечников стрел. Два предмета из Рвельского погребения №22 относятся к трехлопастным наконечникам «скифского» типа. Из шести предметов этого ряда Читахевского погребения №73 пять относятся к черенковым наконечникам с «опущенными лопостями», хотя среди них можно выделить несколько своеобразных экземпляров. Наконечник из Борнигельского погребения №76¹ относится к типу пластинчатых наконечников треугольной формы с «выемчатой основой» (Их именуют также «самтаврскими»).

Т.н. «скифские» наконечники стрел в Боржомском ущелье помимо Рвели обнаружены также в с.Квабисхеви. Однако факт их наличия на указанных памятниках вовсе не означает присутствие скифского этнического элемента, поскольку прочие признаки скифской культуры здесь полностью отсутствуют.

Топоры. На Рвельском, Читахвском и Борнигельском могильниках было обнаружено 4 бронзовых и 7 железных топора. Среди них удается выделить четыре различных типа: 1) плоский топор; 2) колхидские топоры второго типа (по классификации О Джапаридзе); 3) гибридные топоры; 4) железные топоры, не повторяющие форму бронзовых топоров.

Довольно интересен и уникален в своем роде плоский топор из Борнигельского погребения №1, проявляющий определенную близость к бронзовому топору из с. Баланта (Джавахети) и плоскому топору с Тлийского могильника. Борнигельский топор отличается простотой формы, не имеет боковых выступов, утонченного в средней части тулова и перекрестья с выступами, столь характерного для топоров данного типа. Поскольку Баланта и Борнигеле в определенной мере находятся в одном и в том же регионе, факт обнаружения двух, очень схожих по форме предметов, хотя, возможно и весьма отдаленных друг от друга в хронологическом отношении, дает основания предполагать, что Южная Грузия была местом изготовления плоских топоров данного типа.

Топоры из Читахевского погребения №26 и Борнигельского погребения №92 относятся к типу т.н. «гибридных», т.к. в их форме сочетаются элементы колхидских и восточногрузинских топоров. Их аналоги известны из Ахалцихе, клада из Уде, Артанудж-Тандзора, а также из Аджарии – кладов Чаисубани и Сихалидзееби, Сагорети и Зоти. Л. Сахарова, проведшая специальные исследования топоров данного типа выступила с предложением именовать их «месхскими топорами» что мы считем вполне приемлимым, хотя и продолжаем пользоваться термином «гибридный». Хронологический диапазон их распространения не должен выходить за рамки XII в. (Клад из Уде) и VIII-VII вв. до н.э. (Зоти, Читахеви) Следует отметить также, что все топоры данного типа, в том числе и Боржомские экземпляры изготовлены исключительно из бронзы.

На памятниках Боржомского ущелья встречаются железные топоры, изготовленные по бронзовым прототипам, а также предметы этого ряда, полностью отличающиеся по форме от железных образцов.

Несмотря на малочисленность исследуемых предметов в погребениях VIII-VII вв. до н.э., они достаточно хорошо отражают тенденции по части генезиса и распространения этого оружия и отдельных его типов, имеющих место на Кавказе в указанное время.

Повидимому, в эти процессы активно было включено и Боржомское ущелье.

Глава III. Украшения и предметы одежды. В главе рассматриваются украшения и предметы одежды из погребений эпохи широкого освоения железа могильников

Рвели, Читахеви, Квирацховели и Борнигеле. Предлагаются статистические данные и типологическая классификация исследуемых предметов, ареал и хронологические рамки их распространения, а также вопросы их культурной принадлежности.

Булавки. Одну из наиболее многочисленных групп предметов одежды из погребений Боржомского ущелья составили булавки. в исследуемый период их изготавливали в основном, из бронзы. Железные булавки встречаются лишь в единичных случаях.

Из общей массы предметов этого ряда удастся выделить несколько типов: 1) булавки с закрученной головкой; 2) булавки с утолщенной головкой; 3) булавки с граненым стержнем и утолщенной головкой; 4) булавки с шишечками; 5) булавки с куполообразной головкой; 6) миниатюрные булавки с уплощенной головкой.

Обращает на себя внимание факт обнаружения булавок с закрученной головкой в комплексах эпохи широкого освоения железа, по мнению исследователей (Д.Коридзе и др.) не встречающихся на территории Кавказа позднее эпохи поздней бронзы и это обстоятельство следует учитывать при датировке комплексов, в состав которых входят предметы этого ряда. Соответствующие комплексы из Боржомского ущелья относятся к периоду не ранее VIII в. до н.э., что должно свидетельствовать о длительном сохранении здесь древних традиций.

Наиболее распространенным типом являются булавки с утолщенными головками, среди которых выделились два подтипа: простые и орнаментированные. Подобные предметы имеют широкое распространение на синхронных памятниках Грузии и Северного Кавказа.

Реже встречаются булавки с утолщенной головкой и четырехгранным или многогранным стержнем. Повидимому, это усложненный вариант булавок с круглопроволочным стержнем.

Булавки с уплощенной головкой широко распространены по всему Кавказу, особенно, в Восточной Грузии и бытуют здесь на протяжении довольно продолжительного периода, в течение XIII-VIII вв. до н.э., хотя основная их часть засвидетельствована в комплексах IX-VII вв. до н.э. Все экземпляры из Боржомского ущелья неорнаментированы, в то время как на памятниках Квемо Картли и Тлийского могильника встречаются и орнаментированные образцы.

В IX-VI вв. до н.э. используются также булавки с куполообразными головками. Довольно продолжителен и период бытования булавок с шишечками (XIII-VII вв. до н.э.).

Браслеты. Из украшений с исследуемых памятников наиболее многочисленную группу составили браслеты. Только на могильнике Борнисгеле их обнаружено в

количестве 80 единиц. В большинстве своем это бронзовые браслеты. Из общей их массы удастся выделить пять отдельных типов: 1) круглопроволочные браслеты с разомкнутыми концами; 2) Браслеты со стилизованными головками змей на концах; 3) пластинчатые браслеты; 4) массивные разомкнутые браслеты; 5) круглопроволочные браслеты с заходящими друг на друга концами.

Железные браслеты сильно корродированы, в большинстве случаев фрагментарны и не поддаются классификации.

Браслеты засвидетельствованы как в ингумационных погребениях, так и кремационных урнах независимо от половой принадлежности покойника.

В работе предпринята попытка определить географические и хронологические рамки распространения каждого типа в отдельности.

Шейные гривны. На исследуемых памятниках обнаружено всего четыре гривны: две бронзовых и две железных. Одна из бронзовых гривн круглопроволочная, с заостренными концами. Вторая имеет витой стержень и крючкообразный загиб на одном конце. Железные экземпляры круглопроволочные, сильно корродированные. В работе рассматриваются мнения различных исследователей в связи с датировкой круглопроволочных и витых гривн. Материалы из Боржомского ущелья подтверждают, что эти два типа сосуществуют во времени.

Пряжки. На Читаhevском и Борнигельском могильниках выявлено десять бронзовых пряжек двух различных типов: прямоугольные и т.н. «крыловидные». Хронологические рамки распространения этих предметов довольно широки. Появившись в X-IX вв. до н.э. они продолжают бытовать по VI в. до н.э. в пределах ареала Колхидской культуры.

Фибулы. На Читаhevском могильнике засвидетельствовано шесть фибул: пять бронзовых и одна железная. Все они представляют собой простые одночленные фибулы, известные в научной литературе под названием «субмикенских».

Читаhevские фибулы характеризуются круглопроволочной дугой и плоской иглой. Часть их неорнаментированная, некоторые же украшены «елочным» орнаментом.

В основу нашей классификации для исследуемых фибул положена классификация Н.Сулава, согласно которой одна часть исследуемых предметов относится к типу полуовальных фибул с нанесенным интервалами елочным орнаментом и сомкнутой дугой, другая же часть – к слегка асимметричным фибулам с елочным орнаментом на сомкнутой дуге.

Для Читахевских фибул отыскивается множество параллелей среди материалов из центральной, северной и северо-восточной Колхиды, Самтаврского могильника, Мзетамзе и др.

В работе рассматриваются также другие виды украшений и предметов одежды: ножные браслеты, серьги, кольца, подвески, колокольчики и бусы.

Глава IV, Малая пластика. В Борнигельском погребении №32 были обнаружены три бронзовые фигурки небольшого размера: изображение всадника, фаллическая фигурка и водоплававшая птица.

В эпоху широкого освоения железа антропоморфные изображения широко распространяются на Кавказе, на Ближнем Востоке, в Малой Азии, в Средиземноморье, Центральной и Южной Европе и их изучение имеет довольно продолжительную историю. Для них разработано также несколько различных по принципу классификаций, среди которых заслуживают внимания классификации Тальгрена, Захарова, Марковина, Джавахишвили и других исследователей.

Что касается географического ареала распространения этих предметов, они были засвидетельствованы на территории Грузии, Армении, Азербайджана, Чечни, Ингушетии, Северной Осетии, Дагестана, Кабарды; в Передней Азии: в Хурвине, Библе, Бейруте, Угарите, Луристане; в Малой Азии: в Тепе-Гиссаре, Богаз-Кое и др; в Европе: на Родосе, Крите, в Афинах, на Сардинии, Пиренейском п-ве, Австрии и т.д.

Они появляются на территории Грузии со второй половины второго тысяч. до н.э., но периодом их интенсивного распространения являются IX-VII вв. до н.э.

Фигурка «всадника» из Борнигеле не имеет аналогов, хотя миниатюрные фигурки, изображающие людей верхом на животных встречаются как на Кавказе, так и в Малой Азии и Европе. Определенное сходство проявляет Борнигельская фигурка с соответствующими предметами из с.Самашко (Сев.Кавказ) и Северный Италии. Хотя между ними наблюдаются некоторые различия.

Близкого аналога не имеет и фаллическая фигурка из Борнигеле, хотя по целому ряду признаков она проявляет близость с некоторыми предметами этого ряда, например из Аирума (Армения). Наибольшее сходство наблюдается с фигуркой из Зекари, хотя, в отличие от Борнигельской, на голове Зекарской фигурки отсутствует шлем, в то время, как на борнигельском экземпляре голову венчает шлем в виде полумесяца (ряд исследователей, в том числе и О. Гамбашидзе относят их к числу «фригийских»). Более четко моделированы и черты лица. Близкий по форме головной убор украшает голову

бронзовой фигуры всадника из Цагерского музея. Ш.Амиранашвили при анализе этой фигурки полностью исключает влияние фригийского или иранского искусства.

Весьма своеобразна фигурка водоплавающей птицы из этого же погребения. Она сильно отличается от изображений птиц, распространенных на Южном Кавказе в предшествующий период. На территории Самцхе, в том числе и Боржомском ущелье в общей сложности засвидетельствовано до 30 различных фигурок водоплавающих птиц, однако фигурка из Борнигеле сильно отличается от них. Ранние изображения больше похожи на лебедей, цапель, аистов. в то время как исследуемая фигурка больше напоминает гуся или утку.

Можно предполагать, что бронзовые фигурки представляют собой языческих идолов. В фаллической Фигурке можно усматривать божество плодородия или войны, или же божество, совмещающее обе эти функции. На это указывает с одной стороны, шлем, а с другой стороны – фаллос. Божество войны или покровителя сил природы может изображать фигурка всадника, поскольку животное, на котором он восседает, мало похоже на коня, скорее на дикого животного – волка или представителя семейства антилоп. С религиозными верованиями должны быть связано также изображение водоплавающей птицы, являющейся символом воды - одного из основных символов мироздания и источником жизни.

Борнигельское погребение №32, в котором были обнаружены фигурки, относится к числу «смешанных». На данном могильнике это от одно из самых богатых погребений эпохи широкого освоения железа. Можно предположить, что один из погребенных здесь личностей был служителем культа и именно ему предназначались исследуемые фигурки .

Глава V. Керамика. В погребениях богато представлена керамическая посуда, основная часть которой изготовлена на гончарном круге. Очевидно, в VIII-VII вв. до н.э. в Боржомском ущелье уже было налажено серийное производство глиняной посуды, хотя при этом изредка встречается грубая посуда ручной лепки сравнительно низкого качества.

На высокий уровень гончарного производства указывает технологический уровень обработки глины и процесса обжига. Здесь представлены как чернолощенная так и светлоглинянная керамика красного, розового и коричневого обжига.

Одной из особенностей керамического производства в Боржомском ущелье VIII-VII вв. до н.э. является добавление в тесто примесей в виде кристаллов кварца и слюды.

Обращает на себя внимание широкий ассортимент керамической посуды. В работе по-отдельности рассматриваются различные виды посуды: миски, горшки, горшочки, кувшин, кружки, кубки, чайникообразный сосуд, а также сосуд с «оконцем» и сосуд с отверстием.

Среди мисок выделились три основных типа: 1) миски с загнутым внутрь венчиком; 2) миска с прямым венчиком и резко сужающимися к донышку стенками; 3) миски на низком поддоне с четко выраженным краем венчика. С привлечением соответствующих параллелей нами предпринята попытка определить географический ареал и хронологические рамки для каждого типа в отдельности. Выяснилось, что большинство из них появляется на начальном этапе эпохи поздней бронзы (иногда и раньше) и продолжает бытовать вплоть до VIII-VII вв. до н.э. Разумеется, в течение этого времени технология их изготовления и некоторые детали формы претерпевает определенные изменения.

Горшки представлены двумя типами: с ручками и без ручек. В каждом типе выделилось несколько подтипов. Горшки без ручек: 1) биконической формы; 2) горшки продолговатой формы; 3) горшки с отогнутым краем венчика, низким горлышком, слегка выпуклым туловом и широким, плоским днищем.

Горшки с ручками составили два типа: с одной ручкой и двумя ручками. Горшок с одной ручкой представлен единственным экземпляром из Читахевского погребения №70. Среди горшков с двумя ручками выделились четыре подтипа.

Богато представлены кружки, среди которых удастся выделить три различных типа: 1) с цилиндрическим туловом; 2) банкообразные и бочковидные; 3) кружки на полой ножке. В работе рассматриваются различные классификации этих предметов, вопросы ареала распространения, культурной атрибуции, хронологии, а также особенности экземпляров из Боржомского ущелья.

Отдельно рассмотрены кубки из Читахевского погребения №87 и Борнигельских погребений №№ 4, 8, 16, 82, в которых как бы слились воедино традиции Колхидской и Самтаврской культур.

Чайникообразный сосуд из Борнигельского погребения №50, использованный под кремационную урну представляет собой довольно оригинальный экземпляр. Он полностью отличается от чайникообразных сосудов, бытующих на территории Малой Азии, Иране и в граничащих с ними областях в X-VIII вв. до н.э. и предполагать существование между ними генетической связи считаем неправомерным.

В погребениях №23 и №25 Борнигельского могильника были засвидетельствованы т.н. «сосуды с оконцем». Они представляют собой кружки в днище которых вставлен

небольшой кусочек обсидиана. Подобные сосуды имеют довольно широкое распространение как в Грузии (Дманиси, Могильник «стеклянного завода», Плависмани и др.), так и в Малой Азии и Европе. При этом следует отметить, что между европейскими и азиатскими образцами существует значительный хронологический разрыв.

Мнения исследователей относительно этих сосудов расходятся. По-разному трактуется и их назначение. Из грузинских ученых этим вопросом в свое время занимались Г. Ниорадзе и С. Макалатия и причислили эти сосуды к предметам ритуального назначения, посвященным культу солнца. О том, что в Боржомском ущелье солнце являлось предметом особого поклонения свидетельствуют нагрудные бронзовые ажурные диски, булавки с дисковидными головками и т.п. И если к этому же культу отнести сосуды с «оконцем», то получается, что этот культ продолжает существовать и в эпоху широкого освоения железа, возможно, в несколько видоизмененной форме и другой культовой атрибуции.

В Читахевских погребениях №16 и №31 обнаружены горшки с одним отверстием на днище. Отверстие имеется также на доньшке миски из погребения №70. Следует отметить, что ни один из этих сосудов не был использован в качестве погребальной урны. Мы особо подчеркиваем это обстоятельство, т.к. урны с отверстием (например, на колумбарии Малаклу) принято связывать с культом умерших и верой в существование бессмертной души. Урны и склепы с отверстиями встречаются и в европейских культурах. Объяснить назначение отверстий на Читахевских сосудах весьма затруднительно, тем более, что, как уже отмечалось выше, ни одна кремационная урна с могильников Боржомского ущелья отверстий не имеет.

Заключение. На основе анализа многочисленных материалов, выявленных на могильниках Рвели, Читахеви, Квирацховели, и Борнигеле мы попытались высветить роль и место боржомского ущелья в культуре Кавказа эпохи широкого освоения железа. Особенности, наблюдаемые в материальной культуре этого региона позволяют воссоздать картину экономической и хозяйственной деятельности, социальной жизни и религиозных представлениях представителей соответствующего общества в указанную эпоху.

Судя по археологическим материалам в VIII-VII вв. до н.э. Боржомское ущелье было густо заселено, о чем свидетельствуют четыре синхронных могильника, расположенных неподалеку друг от друга. Причиной тому могли служить благоприятные условия жизни. Все рассмотренные могильники многоярусные и функционируют уже с ранней ступени эпохи поздней бронзы, причем, существенных изменений в определенных традициях не наблюдается в течение всего периода их существования. Это обстоятельство

может объясняться тем, что все это время этнический состав основного населения не меняется.

Исходя из анализа добытого материала выяснилось, что было хорошо развито сельское хозяйство. И хотя орудия труда (помимо топоров) в погребениях не встречаются, на это указывает количество и многообразие керамической посуды.

Одной из сфер деятельности местного общества была развитая металлургия – обработка бронзы и железа. По данным материалов из Боржомского ущелья находят подтверждение общая тенденция того времени: изготовление оружия из железа, а украшений – из бронзы. При этом сохраняются довольно архаичные формы (напр. булавки с закрученными головками, кинжал архаичной формы и др.).

Довольно развито гончарное производство. Налажено серийное производство керамической посуды. Четко прослеживаются технологические особенности местной продукции – обильное использование примесей в виде кристаллов кварца и слюды.

Несмотря на то, что налицо факты серийного производства керамических и металлических изделий, встречаются предметы, характерные исключительно для этого региона (напр. Борнигельский плоский топор, гибридные топоры и др.).

Наблюдаются определенные новации в погребальном обряде. Исчезает традиция захоронения мужчин на правом боку, а женщин – на левом. Появляется обряд кремации, а сосуществование в одном и том же погребении ингумации и кремации является исключительной особенностью Боржомских могильников.

Факты обнаружения здесь сосудов с «оконом» позволяют предполагать существование культа солнца. В этом плане Боржомское ущелье имеет древние традиции. К VIII-VII вв. до н.э. он претерпевает, видимо, некоторые изменения, что выражается в исчезновении прежней культовой атрибутики (бронзовые нагрудные ажурные диски и др.). К предметам культового назначения должны относиться также образцы малой пластики из Борнигеле, возможно, представляющих собой идолов, связанных с божеством плодородия и войны, а также покровителя сил природы.

Факт существования богатых и бедных погребений указывает на имущественное и, возможно, социальное расслоение местного общества.

Анализ имеющихся в наличии артефактов позволяет предполагать, что в VIII-VII вв. до н.э. Боржомское ущелье является зоной пересечения и сосуществования Колхидской и Самтаврской культур. Трудно сказать, какая из них была доминантной. Ничего не можем сказать по этническому составу населения, тем более, что поселения указанного времени не изучены и до сих пор не выявлены синхронные памятники,

расположенные южнее Боржомского ущелья, открытие которых способно пролить свет на многие нерешенные вопросы.

Список работ опубликованных по теме диссертации:

1. О вопросе взаимоотношения археологических культур Закавказья эпохи поздней бронзы-раннего железа по данным материалов Месхет-Джаваheti. Научная сессия "Мировой культурно-исторический процесс и Грузия (по данным археологии)", 1993, Тбилиси, с. 21-22 (в соавторстве) (на груз. яз.).

2. Погребальный обряд в Боржомском ущелье в VIII-VI вв. до н.э. Дзиебани № 4, 1999, Тбилиси, с. 37-46 (на груз. яз.).

3. Погребения эпохи широкого освоения железа (VIII-VII вв. до н.э.) Боржомского ущелья. Месхети, история и современность, 2000, Ахалцихе, с. 93-102 (на груз. яз.).

4. Месхет-Джаваhetская археологическая экспедиция в 1989-1991 гг. Полевые археологические исследования в 1989-1991 гг., 2004, Тбилиси, с. 44-50 (на груз. яз.).

5. Украшения и предметы связанные с одеждой из Боржомского ущелья (VIII-VII вв. до н.э.). Археологический сборник V, 2006, Тбилиси, с. 35-48 (на груз. яз.).

6. Боржомское ущелье в VIII-VI вв. до н.э. Археология, этнология, фольклористика Кавказа, 2004, Тбилиси, с. 72.